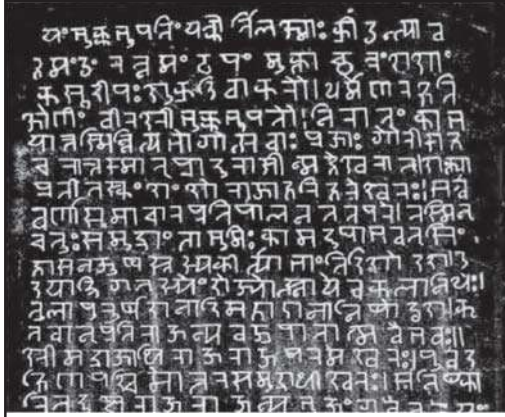

અભિલેખો પ્રમાણે ગુપ્તવંશનો પ્રથમ રાજા શ્રીગુપ્ત હતો. તેના પછી તેનો પુત્ર ઘટોત્કચ ગાદીએ આવ્યો હતો. આ બંને રાજાઓએ વિશાળ રાજબિરુદ ધારણ કર્યા ન હતાં, પરંતુ તેમના પછી આવેલ ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમે (ઈ.સ. 319) મહારાજાધિરાજનું બિરુદ ધારણ કરી ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. મગધમાં પોતાની સત્તા સ્થાપ્યા બાદ લિચ્છવી ક્ષત્રિય કન્યા કુમારદેવી સાથે લગ્નસંબંધ બાંધી પોતાની પૂર્વીય સીમા મજબૂત બનાવી.

ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમે ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર અને બંગાળના કેટલાક ભાગો જીતીને ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો વિકાસ કર્યો હતો. ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમે ગુપ્ત સંવત શરૂ કર્યો (ઈ.સ. 319 - 20). આમ, ગુપ્તયુગના પ્રથમ મહત્વપૂર્ણ રાજવી બનવાનો શ્રેય ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમને ફાળે જાય છે.

અલ્હાબાદ અભિલેખ

ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર

સમુદ્રગુપ્ત (ઈ.સ. 330 થી ઈ.સ. 376)

સમુદ્રગુપ્તનો ઇતિહાસ આપણને પ્રયાગ (અલ્હાબાદ)ના અશોકસ્તંભ પરના પછીથી લખાયેલ પ્રયાગ પ્રશસ્તિથી જાણીતા અભિલેખમાંથી મળે છે. આ અભિલેખ તેના એક અગ્રીમ અધિકારી અને રાજકવિ હરિષેણ દ્વારા રચિત 33 વાક્યોનો બનેલો છે. (ચિત્ર - સમુદ્રગુપ્તની પ્રયાગ - અલ્હાબાદ - પ્રશસ્તિ).

સમુદ્રગુપ્તના વિજયો અને ગુપ્ત સત્તાનું વિસ્તરણ

સમુદ્રગુપ્ત એક સફળ સેનાપતિ હતો. યુદ્ધો થકી કરેલા વિજયોને આર્યાવર્તના અથવા ઉત્તરાપથ (ઉ.ભારતની) અને દક્ષિણપથનાં (દ.ભારતના) વિજયો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેણે ભારતના જુદા-જુદા પ્રદેશમાં કરેલાં યુદ્ધોની નોંધ આ પ્રમાણે છે.

આર્યાવર્ત (ઉત્તરાપથ)નાં યુદ્ધો

સમુદ્રગુપ્તના આ વિજયો વિષે કવિ હરિષેણ રચિત સ્તંભલેખ-પ્રયાગ પ્રશસ્તિમાં વિસ્તૃત માહિતી મળે છે. તેના જણાવ્યા અનુસાર સમુદ્રગુપ્તે આર્યાવર્તના ત્રણ મહત્વના રાજાઓનો પરાભવ કર્યો. તેણે અચ્યુત, નાગસેન અને કુલજ નામના રાજાઓ ઉપર યુદ્ધ કરી તેમને જીતી લીધા. અહિચ્છત્ર, ગ્વાલિયર અને કોટાના પ્રદેશમાં આવેલા રાજાઓને તેણે નમાવ્યા. ગંગાખીણ અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં રહેલી તમામ સત્તાઓને તેણે હરાવી ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો પ્રસાર કર્યો. (દક્ષિણપથ)નાં યુદ્ધો

સમુદ્રગુપ્તે દક્ષિણપથના 12 રાજાઓને હરાવ્યા હતા, તેનો ઉલ્લેખ અલ્હાબાદ - પ્રયાગ પ્રશસ્તિમાં છે. તેણે પ્રથમ રાજાઓને જીતી ત્યારબાદ તેમને મુક્ત કરી, તેમની પાસેથી ખંડણી ગ્રહણ કરી. આમ, તેણે પોતાનું આધિપત્ય સામંતશાહી પદ્ધતિથી સ્થાપ્યું હોવું જોઈએ.

અન્ય વિજયો

સમુદ્રગુપ્તના અન્ય વિજયોમાં બંગાળ, કામરૂપ, નેપાળ, માલવ, યૌધેય, મદ્ર અને આભિરો સાથેના યુદ્ધોનો સમાવેશ થાય છે. આ રાજાઓને હરાવીને તમામની પાસેથી તેણે ખંડણી સ્વીકારી. ઘણા બધા રાજાઓએ તેમની પુત્રીનાં લગ્ન સમુદ્રગુપ્ત સાથે કર્યાં. આવી જ રીતે ઉત્તરકાલીન કુષાણો કેટલાક શક નાયકો, વાયવ્યના વિદેશી શાસકો તથા સિંહલદેશ (શ્રીલંકા) સહિતના અનેક ટાપુ રાજ્યના શાસકોએ સમુદ્રગુપ્તનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું.

આમ, સમુદ્રગુપ્તે મહત્વપૂર્ણ વિજયો દ્વારા નવા જ સ્થપાયેલા ગુપ્ત રાજ્યને એક વિશાળ સામ્રાજ્યમાં પરિવર્તિત કરવાનું સાહસ કર્યું. અત્યંત ઝડપથી તેણે આસપાસના વિસ્તારો કબ્જે કરી ગુપ્ત સામ્રાજ્યની સરહદો વધારી, દૂર-દૂરના શાસકોએ તેનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હતું, એટલા માટે સમુદ્રગુપ્તને ‘ભારતનો નેપોલિયન’ કહેવામાં આવે છે.

ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય (વિક્રમાદિત્ય) (ઈ.સ. 380થી ઈ.સ. 412)

ગુપ્ત અભિલેખો અનુસાર ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય સમુદ્રગુપ્તના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ગાદી પર આવ્યો. કેટલાક સાહિત્યિક સ્ત્રોતોમાં તેમજ સિક્કાઓમાં એક અન્ય રાજા રામગુપ્તનો ઉલ્લેખ થયો છે. મહાન સંસ્કૃત નાટ્યકાર વિશાખદત્તના નાટક—દેવી ચંદ્રગુપ્તમાં ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ રામગુપ્તની હત્યા કરી હતી અને ગાદી પર બેઠો હોવાનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ મળે છે. ઇતિહાસકારોના મત મુજબ ચંદ્રગુપ્ત બીજાનો મોટો ભાઈ રામગુપ્ત ગાદી પર બેઠો અને શક રાજા સામે હાર્યો હતો. રાજ્ય બચાવવા પોતાની રાણી ધ્રુવસ્વામીની તે શકોને હવાલે કરવા તૈયાર થયો. આ બાબત ગુપ્ત રાજ્ય માટે અપમાન સમાન હતી. ગુપ્તોનું ગૌરવ આ ઘટનાથી ખરડાયું હતું. આ સંજોગોમાં ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ ધ્રુવસ્વામીની દેવીને બચાવવા શક રાજા સામે લડવાનો નિર્ણય લીધો. તેણે ધ્રુવસ્વામીનીના વેશમાં શકછાવણીમાં જઈ શક રાજાની હત્યા કરી અને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. ત્યારપછી મંત્રીમંડળની ઈચ્છાનુસાર પોતાના ભાઈ રામગુપ્તની હત્યા કરીને ભાભી ધ્રુવસ્વામીની સાથે લગ્ન કર્યાં. આમ, ગુપ્ત રાજ્યનું ગૌરવ પાછું મેળવી તે ગાદી પર બેઠો. ‘કાવ્યમીમાંસા’ અને ‘હર્ષચરિતમ્’માં પણ આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ છે. રામગુપ્તના કેટલાક સિક્કાઓ મળી આવતા સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત અને સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય વચ્ચેનો પાંચ વર્ષનો શાસનકાળ રામગુપ્તનો હોવાનું માની શકાય.

સંકટમાં મુકાયેલ ગુપ્ત સામ્રાજ્યને ઉગારીને વિશાળ સત્તા બનાવવાનું શ્રેય ચંદ્રગુપ્ત બીજાને જાય છે. તેણે નાગવંશીઓ સાથે લગ્ન-સંબંધો બાંધ્યા. રાજકુંવરી કુબેરનાગા સાથે તેણે લગ્ન કર્યાં હતાં. આ કુબેરનાગાથી થયેલ પુત્રી પ્રભાવતીને વાકાટક રાજા રુદ્રસેન બીજા સાથે પરણાવવામાં આવી હતી. તેણે ગુજરાતના શક રાજા રુદ્રસેન ત્રીજાને હરાવી શક રાજ્યને ગુપ્ત સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધું. પશ્ચિમ ભારતમાં શક - ક્ષત્રપ રાજ્યોનો અંત આણી શકારી બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને પશ્ચિમ માળવાના વિશાળ પ્રદેશ આ વિજયથી ગુપ્ત સામ્રાજ્યમાં ભળ્યા હતા. આ વિજયની યાદમાં તેણે ‘સિંહવિક્રમ’ ઉપાધિ ધારણ કરી હતી. સાંચી પાસે આવેલ ઉદયગિરિ ગુફામાં બે અભિલેખોમાં તેના લશ્કરી વિજયોનો ઉલ્લેખ છે. એક અભિલેખમાં તેને સમગ્ર પૃથ્વી જીતવાનો અભિલાષી પણ કહેવામાં આવ્યો છે.

ચંદ્રગુપ્તના બંગાળ વિજયનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ બધા ઉલ્લેખોને આધારે કહી શકાય કે, ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય; ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો સૌથી મહાન વિજેતા હતો. તેણે સામ્રાજ્યની સીમાઓ પશ્ચિમના સૌરાષ્ટ્રથી લઈને વાયવ્ય હિંદ અને પૂર્વ હિંદમાં બંગાળ સુધી વિસ્તારી હતી.

ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીયના સમયમાં ચીની પ્રવાસી ફા-હિયાન ભારતની મુલાકાતે આવ્યો હતો. તેણે ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીયના શાસનતંત્ર વિશે અને તે સમયના ભારત વિશે મહત્વપૂર્ણ માહિતી લખી છે, તે અગત્યની ઐતિહાસિક સામગ્રી પૂરી પાડે છે. સાથે-સાથે ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય સાહિત્ય અને કલાનો પુરસ્કર્તા હતો. કાલિદાસ તેના રાજદરબારની મહાન શોભા અને અણમોલ રત્ન સમાન હતા.

મેહરોલી લોહસ્તંભ - દિલ્લી

કુમારગુપ્ત પ્રથમ (ઈ.સ. 412થી ઈ.સ. 455)

ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીયનો ઉત્તરાધિકારી; તેનો પુત્ર કુમારગુપ્ત હતો. તેના વિશેની માહિતી ભિલસા અભિલેખમાંથી મળી રહે છે. આ અભિલેખ પ્રમાણે ચાર સમુદ્ર પાર તેની કીર્તિ પ્રસરી હતી. મંદસોરમાં પણ તેનો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. જેમાં તેને આખી પૃથ્વી ઉપર શાસન કરતો રાજવી કહ્યો છે. દામોદરપુર તામ્રપત્રમાં તે ‘મહારાજાધિરાજ’ તરીકે ઓળખાય છે. ભારતના મધ્ય અને પશ્ચિમ ભાગોમાંથી તેના અભિલેખો અને સિક્કાઓ મોટા પ્રમાણમાં મળી આવ્યા છે. મગધ, બંગાળ અને ગુજરાત તેના શાસનનાં મુખ્ય કેન્દ્રો હતાં. ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ વારસામાં આપેલ સામ્રાજ્યને તેણે સાચવી રાખ્યું, જોકે, તેના શાસનના છેલ્લા સમયે ભારતમાં વિદેશી આક્રમણો થવાની શરૂઆત થઈ. આ હૂણ આક્રમણોનો પણ તેના પુત્રે સફળતાપૂર્વક મુકાબલો કર્યો. તેના પિતાએ અન્ય રાજ્યો સાથે બાંધેલા સંબંધોને તેણે જાળવી રાખ્યા.

સ્કંદગુપ્ત (ઈ.સ. 455થી ઈ.સ. 467)

કુમારગુપ્ત બાદ ગુપ્તસામ્રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી અને છેલ્લો શક્તિશાળી રાજા સ્કંદગુપ્ત હતો. તેના સમયમાં ભારતમાં વાયવ્ય સરહદે હૂણોનો ભય ઊભો થયો. જોકે, સ્કંદગુપ્તે હૂણોને હરાવ્યા. જૂનાગઢમાંથી તેનો શૈલ્યલેખ મળી આવ્યો છે. એટલે કે પિતાએ વારસામાં આપેલ સામ્રાજ્ય તેણે અકબંધ રાખ્યું. એટલું જ નહિ, જૂનાગઢના શૈલ્યલેખથી તે સાબિત થાય છે કે તે પ્રજાપાલક રાજવી હતો.

સ્કંદગુપ્ત પછીના ગુપ્ત શાસકો

સ્કંદગુપ્તના સમય સુધી ગુપ્તસામ્રાજ્ય વ્યવસ્થિત રીતે ચાલ્યું હોવાના પુરાવા સાંપડે છે. જોકે, ત્યારબાદ ગુપ્ત સામ્રાજ્ય કેટલાક ભાગોમાં વિભાજિત થવા પામ્યું હશે. સ્કંદગુપ્તના અનુગામી રાજાઓમાં બુદ્ધગુપ્ત, વેનગુપ્ત, ભાનુગુપ્ત, નરસિંહગુપ્ત, બાલાદિત્ય, કુમારગુપ્ત બીજો અને અંતે વિષ્ણુગુપ્તનો સમાવેશ થાય છે.

સ્કંદગુપ્ત પછીના શાસકો અગાઉના શક્તિશાળી શાસકો જેવા શાસનકર્તા ન હોવાને કારણે (ઈ.સ. 550 સુધીમાં) ભારતમાં ગુપ્તસામ્રાજ્યનું પતન થયું.

ગુપ્તસામ્રાજ્યના પતનનાં કારણો

હૂણોનું આક્રમણ

કુમારગુપ્ત પ્રથમના સમયમાં જ વાયવ્ય સરહદો પર હૂણોના આક્રમણનો ભય ઊભો થયો. હૂણ ખૂબ શક્તિશાળી અને યુદ્ધપ્રિય જાતિ હતી. તેણે ભારત પર ભયંકર હલ્લો કર્યો. જોકે, કુમારગુપ્તે તેમને મારી હટાવ્યા. પરંતુ ઈ.સ.ની પાંચમી સદીના અંત ભાગમાં શક્તિશાળી યોદ્ધા અને હૂણોના નેતા તોરમાણે પશ્ચિમ ભારત અને મધ્ય ભારતનાં ભાગ સુધી યુદ્ધો કરી ગુપ્ત સામ્રાજ્યને મોટો ફટકો માર્યો. તેના પુત્ર મિહરકુલે માળવામાં અને આસપાસના ક્ષેત્રોમાં સત્તા જમાવી. હૂણોના આક્રમણને કારણે ગુપ્તસામ્રાજ્ય માત્ર ઉત્તર ભારતના અને પૂર્વ ભારતના વિસ્તારો પૂરતું મર્યાદિત થઈ ગયું. ગુજરાત અને દખ્ખણ સાથેની તેનાં સંબંધોની રેખા તૂટી જવાથી તેને રાજકીય અને આર્થિક ફટકો પડ્યો અને થોડાક સમયમાં આ મહાન સામ્રાજ્યનું પતન થયું.

ગુપ્ત વહીવટીતંત્રની નિર્બળતા

ગુપ્તોનું વહીવટીતંત્ર મૌર્યસામ્રાજ્ય જેવું વિશિષ્ટ કે આધુનિક પ્રકારનું ન હતું, એટલું જ નહિ, તેમના રાજાઓની નીતિ પણ અવ્યવસ્થિત હતી. તેઓ જીતેલા વિસ્તારોમાં કડક અને અસરકારક વહીવટી નીતિ દાખલ કરવાને બદલે તે વિસ્તાર સ્થાનિક રાજા કે નાયકોને માત્ર ખંડણી સ્વીકારીને પરત આપી દેતા. પરિણામે નિર્બળ ગુપ્ત રાજવીના સમયમાં આવા સ્થાનિક રાજાઓ ફરીથી પુનઃસ્થાપિત થવા કે સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કરતા. આવા નબળા ગુપ્તસમ્રાટોને કારણે ભારતમાં ઘણી બધી પ્રાદેશિક સત્તાઓનો જન્મ થયો અને પછીથી તેઓ સ્વતંત્ર પણ થયા. ગુપ્ત વહીવટીતંત્રમાં મૌર્ય શાસનતંત્ર જેવી વિશિષ્ટ કર પ્રણાલીનો પણ અભાવ હતો, તેને બદલે તેઓ સામંતવાદી પ્રણાલીથી શાસન ચલાવતા.

ગુપ્તોનું વહીવટીતંત્ર

રાજા

વહીવટીતંત્રના કેન્દ્રમાં રાજા હતા. તે ‘ચક્રવર્તી’, ‘મહારાજાધિરાજ’, ‘વિક્રમાદિત્ય’, ‘પરમભટ્ટાર્ક’, ‘પરમેશ્વર’ તેમજ ‘પરમભાગવત’ જેવાં મહાન બિરુદો ધારણ કરતા. ગુપ્તસામ્રાજ્યમાં રાજાના દૈવી અધિકારોને સ્થાન મળેલું છે. અલ્હાબાદ પ્રશસ્તિમાંથી તેમના વહીવટ વિશે માહિતી મળે છે.

રાજા શાંતિ અને યુદ્ધના સમયમાં રાજ્યની નીતિ નક્કી કરતો. આક્રમણ સમયે સૈન્યનું સંચાલન કરતો. પ્રજાના રક્ષણની જવાબદારી પોતાને માથે લેતો. બ્રાહ્મણો અને શ્રવણોને રક્ષણ આપતો. વિદ્વાનો અને કલાકારોને સહાય કરતો. તે સર્વોચ્ચ ન્યાયાધીશ હતો અને હિન્દુધર્મના નીતિ-નિયમોનુસાર પ્રજાને ન્યાય આપતો. કેન્દ્ર અને પ્રાંતના તમામ ઉચ્ચ અધિકારીઓ અને મંત્રીઓની નિમણૂક પોતે કરતો. આધિપત્ય સ્વીકારનાર રાજ્યના વહીવટમાં તે દખલગીરી કરતો નહિ. વિદેશી બાબતો પણ તેના વડપણ હેઠળ આવતી.

મંત્રીપરિષદ અને અધિકારીઓ

રાજાને મદદ કરવા માટે એક મંત્રીપરિષદ રહેતી. જેની સાથે મંત્રણા કરી રાજા વહીવટીતંત્ર ચલાવતો. મોટે ભાગે મંત્રીપદ વારસાગત હતું. મુખ્ય ન્યાયાધીશ મહાદંડનાયક તરીકે ઓળખાતા. પ્રાંતમાં ન્યાય આપવાનું કાર્ય, ઉપરીક અને જિલ્લામાં વિષયપતિને સોંપવામાં આવતું. ગામમાં મુખી સામાન્ય કિસ્સાઓમાં ન્યાય આપતા. ચીની પ્રવાસી ફાહિયાનના મત પ્રમાણે ગુપ્તસામ્રાજ્યમાં મૃત્યુંદંડની સજાનો અભાવ હતો.

રાજમહેલના રક્ષકોના વડાને મહાપ્રતિહાર કહેવામાં આવતા. રાજ્યમાં થતા સમારોહો અને રાજમહેલના કાર્યક્રમોની વ્યવસ્થા સ્થપતિલપાલ નામનો અધિકારી કરતો. ‘દૂતક’ ગુપ્તચર તંત્ર સાથે સંકળાયેલ અધિકારી હતો.

લશ્કર

આપણે આગળ જોયું તેમ, રાજા સર્વોચ્ચ લશ્કરી વડો હતો. તે વિશાળ સૈન્ય રાખતો. ગુપ્ત સામ્રાજ્યમાં યુદ્ધમંત્રીને ‘સંધિવિગ્રહક’ કહેવામાં આવતો. તેના હાથ નીચે ‘મહાબલાધિકૃત’ નામના લશ્કરી વડાનો ઉલ્લેખ મળે છે. હાથીઓની સેનાના વડાને પીલુપતિ, અશ્વદળના વડાને અશ્વપતિ અને પાયદળના વડાને નરપતિ કહેવામાં આવતા. લશ્કરને રોકડમાં પગાર આપવામાં આવતો. એક વિશિષ્ટ અધિકારી રણભાંડાગારીક નામનો જોવા મળે છે, તે શસ્ત્રનિર્માણ કરી લશ્કરને પૂરાં પાડવાની કાર્યવાહી સંભાળતો.

મહેસૂલી તંત્ર

રાજ્યની આવકનો મુખ્ય સ્ત્રોત જમીન મહેસૂલ હતું. ગોપાશ્રમિન અને અક્ષપટલાધિકૃત મહેસૂલી તંત્રના સર્વોચ્ચ વડા હતા. તેઓ મહેસૂલ નક્કી કરવાનું અને તેનો હિસાબ રાખવાનું કામ કરતા. દસ્તાવેજ તૈયાર કરી અને તેને દફતરે રાખનાર અધિકારીને પુસ્તપાલ કહેવામાં આવતા. તે જમીનનું સર્વેક્ષણ અને માપ કરાવતો. રાજ્યનું સમગ્રતંત્ર મહેસૂલી તંત્રની સુચારુ નીતિને આભારી હોવાથી રાજા પોતે પણ મહેસૂલના વહીવટીતંત્રમાં ખૂબ જ કાળજી લેતા.

કામાંદકના ‘નીતિસાર’ અને ‘નારદસ્મૃતિ’માં જણાવ્યા પ્રમાણે ગુપ્તસામ્રાજ્યમાં મહેસૂલનો દર આવકનો છઠ્ઠો ભાગ હતો. આ સિવાય વેપારીઓએ વાણિજ્ય કર જેને ‘શુલ્ક’ કહેવામાં આવતો. ‘વિષ્ટિ’ (વેઠ) અને ‘બલી’ જેવા અન્ય પ્રકારના કર રૂપે લેવાનો રાજાને અધિકાર હતો. રાજકુળની જમીન અને જંગલમાંથી મળતી આવક રાજાની પોતાની ગણાતી. એટલું જ નહિ, પરંતુ ખાણોમાંથી મળતાં ખનીજ તત્ત્વો પર અને રત્નો ઉપર રાજાનો અધિકાર રહેતો. એજ રીતે મીઠાના ઉત્પાદન ઉપર પણ રાજા કર લેતા.

ગુપ્તકાલીન અર્થવ્યવસ્થા

કૃષિ

ગુપ્તોના અભિલેખોમાં જમીનના વિવિધ પ્રકારોનો ઉલ્લેખ છે. જેમકે, ખેડાતી જમીનને ક્ષેત્ર કહેવાતી તો પડતર જમીન અપ્રહત તરીકે ઓળખતી. અભિલેખો પરથી જણાય છે કે, રાજાનું એ કર્તવ્ય છે કે, પડતર જમીનને ખેડવાયોગ્ય બનાવે. જમીનનું વર્ગીકરણ તેની ફળદ્રુપતા અને ઉપયોગિતાના આધારે કરવામાં આવતું. જમીન માપણી માટે નિવર્તન, કુલ્યવાપ અને

દ્રોણવાપ જેવા શબ્દો વપરાતા. ઘઉં, જવ, ડાંગર, કઠોળ, શાકભાજી, કપાસ અને શેરડી જેવા મુખ્ય પાકો હતા. તેઓ મકાઈ, બટેટા કે ટામેટા જેવા પાકોથી અજાણ હતા.

ગુપ્તસામ્રાજ્યમાં સિંચાઈને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું. સૌરાષ્ટ્રના સુદર્શન તળાવનું સ્કંદગુપ્તના સમયમાં ફરીથી સમારકામ કરાવવામાં આવ્યું. કૂવામાંથી પાણી ખેંચવાની પદ્ધતિ પણ પ્રચલિત હતી. ઘડા અને સાંકળને ચક્રગતિમાં રાખીને ઘડા સતત ભરાતા રહે અને બહાર ખેતરમાં બનાવેલા પાકા થાળામાં ખાલી થતા રહે તેવી વૈજ્ઞાનિક ગોઠવણી કરવામાં આવતી. આ યંત્રને ઘટ્ટીયંત્ર કે અરઘટ્ટ તરીકે ઓળખવામાં આવતું. ઘટ્ટીયંત્રની મદદથી ખેતરમાં થતી સિંચાઈની પદ્ધતિનું મહત્ત્વપૂર્ણ વર્ણન બાણભટ્ટના ‘હર્ષચરિત’માં પણ જોવા મળે છે. શેરડી જેવા પાકનું ઉત્પાદન ઘટ્ટીયંત્રની મદદથી કરવામાં આવતું. બંગાળમાં જળાશયોમાં વરસાદના પાણીનો સંગ્રહ કરવામાં આવતો. આમ, સિંચાઈની વિવિધ પદ્ધતિઓ અસ્તિત્વમાં આવતી, તેમ છતાં ખેતી મુખ્યત્વે વરસાદ પર આધારિત હતી. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની મદદથી બહુ વિશાળ પાયા પર સિંચાઈ યોજના દેખાતી નથી.

ગુપ્તકાળના અભિલેખોમાં વિભિન્ન ધર્મસંસ્થાઓને જમીન ભેટ આપવામાં આવતી હતી, જેને ધર્મદેય કહેવામાં આવતી તેના ઉદ્દેશો ખાસ્સા મળે છે. અધિકારીઓને પણ પુરસ્કાર રૂપે જમીન ભેટ આપવામાં આવતી. આવો જમીન મેળવનાર ઉચ્ચ વર્ગ પણ ઊભો થયો. જેને ઉચ્ચ સામાજિક દરજ્જો પણ મળતો. શાસકો પાસેથી આવી રીતે જમીન મેળવનાર અને મોટા જમીનદારોની તુલનાએ સામાન્ય ખેડૂતોની સ્થિતિ ખરાબ હતી. ભૂમિદાનની પ્રથાને કારણે ખેડૂતોનો સામાજિક દરજ્જો નિમ્નકક્ષાનો બન્યો. ગુલામી પ્રથા પણ ખેતીમાં જોવા મળે છે. તેમનું આર્થિક શોષણ પણ થતું. વાત્સાયનના ‘કામસૂત્ર’ માં બલીકો (જમીનદારો)ની યાતનાઓનો ભોગ બનનાર દાસ-દાસીઓનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન જોવા મળે છે. અનેક વિસ્તારોમાં નાના-નાના રાજ્યોનો ઉદય થવાને કારણે ખેડૂતો પણ આવાં રાજ્યોમાં વહેંચાયા. આવાં નાનાં રાજ્યોએ ખેડૂત પર કરવેરા નાખ્યા અને વેઠપ્રથા પણ ઊભી કરી. આમ, આધુનિક ટેકનોલોજીયુક્ત કૃષિનો અભાવ જોવા મળે છે, તેમ છતાં કપાસ અને શેરડી જેવા પાકોથી ભારતની કૃષિમાં ઉન્નત પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી.

વેપાર અને હુન્નર-ઉદ્યોગો

ગુપ્તકાળમાં હુન્નરઉદ્યોગ અને વેપાર-વાણિજ્યનો વિકાસ અસાધારણ હતો. હુન્નર-ઉદ્યોગોમાં અનેક ચીજવસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. ખાસ કરીને માટીનાં વાસણો, ધાતુનાં ઓજારો, સોના-ચાંદીનાં આભૂષણો, હાથી-દાંતની વસ્તુઓ, સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદિત થતી હતી. મોજશોખની ઘણી ચીજો બહારથી આવતી હતી. શ્રુમા અને પટ્ટવજ્ર જેવી ઉત્તમ રેશમી કાપડની જાતો આ સમયમાં જોવા મળે છે. ‘અમરકોષ’ અને ‘બૃહદ્સંહિતા’ તથા મંદસૌરના અભિલેખમાં આવી અનેક ચીજોની યાદી જોવા મળે છે.

ગુપ્તકાલીન ભારતમાં તક્ષશિલા, અલિક્ષત્ર, મથુરા, પાટલીપુત્ર, કોશામ્બી, ભરૂચ જેવાં હુન્નરઉદ્યોગ અને વેપાર વાણિજ્યનાં અગત્યનાં કેન્દ્રો હતાં. ગુપ્તકાળમાં વેપારવાણિજ્ય સંગીન હતો. તેના પુરાવા તરીકે તેમના સોનાના સિક્કાને ટાંકી શકાય તેમ છે. આ સિવાય ગુપ્ત રાજાઓએ તાંબા, ચાંદી અને સિસાના સિક્કાઓ પડાવ્યા હતા. તે વેપારવાણિજ્યમાં વપરાતા. ગુપ્ત વહીવટીતંત્રમાં અને સાર્થવાહ વહીવટીતંત્રમાં પણ તે મોખરાનું સ્થાન ધરાવતા હતા. પાટલીપુત્ર અને ઉજ્જૈની પણ રાજધાનીનાં શહેરો હોવા ઉપરાંત વેપાર વાણિજ્યના મહત્ત્વનાં કેન્દ્રો હતાં.

વેપારીઓ અને કારીગરોનાં પોતાના સંગઠનો હતાં. તેને શ્રેણિ કહેવામાં આવતી. શ્રેણિના સભ્યો માટે સંઘના નીતિ-નિયમો પાળવા અનિવાર્ય હતા. શ્રેણિને ઘણીવાર મહાજન તરીકે ઓળખવામાં આવતી. ધર્મશાસ્ત્રોમાં કારીગરોની જુદી-જુદી શ્રેણિઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જોકે તેમનો સામાજિક દરજ્જો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કરતાં નિમ્ન કોટીનો ગણવામાં આવતો હતો.

ગુપ્તકાલીન સમાજ

હિન્દુ વર્ણવ્યવસ્થાની સાથે-સાથે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા પણ ગુપ્તકાળમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આ આદર્શ સમાજવ્યવસ્થાની જાળવણી રાજાએ કરવાની હતી. બ્રાહ્મણોનું સ્થાન વધુ મહત્ત્વનું બન્યું. આ સમયમાં ધર્મસૂત્રોમાં નવી

જાતિઓનો ઉદ્ભવ અને મિશ્રજાતિઓની સંખ્યા ખાસ્સી જોવા મળે છે. વિદેશી યોદ્ધાઓને અર્ધક્ષત્રિય કે પતિત ક્ષત્રિય કહેવામાં આવતા. ગુપ્તકાળમાં અનેક નવી જાતિઓ જોવા મળે છે. ધીમે ધીમે એ જાતિઓએ વર્ણનું સ્વરૂપ લીધું.

બ્રાહ્મણો વર્ણવ્યવસ્થામાં સર્વોચ્ચ સ્થાને હતા તેઓ સંસ્કૃત વિદ્યા અને પુરોહિતનાં કાર્યો સાથે સંકળાયેલા હતા. રાજસત્તાની ખૂબ નિકટ હતા. વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ખૂબ પ્રોત્સાહન મળતું.

સમાજમાં મહિલાઓનું સ્થાન ઠીક-ઠીક હતું. એ સમયે વાકાટક રાણી પ્રભાવતીગુપ્ત જેવી શક્તિશાળી સ્ત્રીઓની માહિતી મળતી હોવા છતાં મોટાભાગની સ્ત્રીઓ તેમના અધિકારોથી વંચિત હતી. તેઓ આદર્શ માતા અને આદર્શ પત્ની તરીકે જીવે તે અપેક્ષિત હતું. સ્ત્રીઓ ધીમે-ધીમે શિક્ષણ અને શાસનવ્યવસ્થાથી દૂર થતી જતી હતી.

ગુપ્ત સમાજજીવનમાં નગરો અને ગામમાં રહેતા લોકો વચ્ચે ઘણો તફાવત જોવા મળે છે. કામસૂત્રમાં નગરમાં રહેતા નાગરિકોના જીવન પર ખાસ્સું લખાણ પ્રાપ્ત થાય છે. શહેરી સમૃદ્ધિને કારણે નગરવાસીઓ મોજશોખભર્યું જીવન જીવતાં જ્યારે ગ્રામીણ પ્રજા શિક્ષણ અને ટેકનોલોજીથી દૂર રહેતી હોવાને કારણે સામાન્ય પ્રકારનું જીવન જીવતી.

ગુપ્તકાલીન સાહિત્ય

સાહિત્યક્ષેત્રે ગુપ્તકાળ સુવર્ણકાળ હતો. બહુ મોટા પ્રમાણમાં ધાર્મિક અને ધર્મેતર સાહિત્ય આ કાળમાં રચાયું છે. રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો વગેરે હિન્દુધર્મના મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથો ગુપ્તકાળમાં જ પૂર્ણ થયા. એટલું જ નહીં, વિષ્ણુના અવતાર તરીકે રામ અને કૃષ્ણનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ગુપ્તકાળમાં જોવા મળે છે. પુરાણોનું સર્જન ખાસ કરીને આ કાળમાં થયું. પુરાણોમાં દેવીદેવતાઓની કથાઓ, કર્મકાંડો, વ્રતો, પૂજા પદ્ધતિઓ, તીર્થયાત્રાઓ જેવી હિન્દુધર્મ સાથે સંકળાયેલી બાબતોનું વિવરણ જોવા મળે છે. વિષ્ણુપુરાણ, વાયુપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, ગરુડપુરાણ વગેરે વિષ્ણુ સાથે સંકળાયેલા પુરાણની રચના આ કાળમાં થઈ તો શિવ સાથે સંકળાયેલ પુરાણોમાં અગત્યના શિવપુરાણની રચના ગુપ્તકાળમાં થઈ. ભગવાન વિષ્ણુના જુદા-જુદા અવતારો પર રચાયેલ પુરાણો પણ ગુપ્તકાળમાં જ લખાયાં, જેમાં વામનપુરાણ, વરાહપુરાણ અને નૃસિંહપુરાણનો સમાવેશ થાય છે. સામાન્ય લોકો માટે પુરાણો બહુ જ મહત્વપૂર્ણ હતાં.

ગુપ્તકાળમાં હિન્દુ કાયદાવિષયક પુસ્તકો જેને સ્મૃતિ કહેવામાં આવે છે, તેનું લખાણ પણ આપણને મળી આવે છે. ખાસ કરીને આવી સ્મૃતિઓમાં નારદસ્મૃતિ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. આ ગ્રંથોમાં સામાજિક અને આર્થિક નિયમો અને તેના પેટા નિયમો પણ જોવા મળે છે. સ્ત્રીઓના આર્થિક અધિકારો વિશે પણ તેમાં ચર્ચા થયેલી છે.

સાહિત્યનાં ક્ષેત્રે ગુપ્તકાળ ભારતના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય સ્થાન ધરાવે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં મહત્વપૂર્ણ સાહિત્ય રચનાઓ આ કાળમાં થઈ. સંસ્કૃતસાહિત્યના મહાનતમ કવિ કાલિદાસ પાંચમી સદીમાં ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીયના દરબારની શોભા હતાં. ભારતમાં જ નહીં, સમગ્ર વિશ્વમાં તેમનું સાહિત્ય જાણીતું છે. વિશ્વની અનેક ભાષાઓમાં તેમના સાહિત્યના અનુવાદો થયા છે. તેમની પ્રમુખ રચનાઓમાં ‘મેઘદૂતમ’, ‘અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલમ્’, ‘રઘુવંશ’, ‘કુમારસંભવમ્’ તેમજ ‘ઋતુસંહાર’નો સમાવેશ થાય છે. તેમની રચનાઓમાં સંસ્કૃતભાષાનો ઉચ્ચત્તમ પ્રયોગ જોવા મળે છે.

કાલિદાસ સિવાય અન્ય મહત્વપૂર્ણ સંસ્કૃત સાહિત્યકાર શૂદ્રક અને વિશાખદત્ત હતા. તેમણે અનુક્રમે ‘મૃચ્છકટિકમ્’ તથા ‘મુદ્રારાક્ષસ’ની રચના કરી, જે ખૂબ જ પ્રખ્યાત થઈ હતી.

ગુપ્તકાલીન કલા

ગુપ્તકાલીન કલા મોટેભાગે હિન્દુ અને બૌદ્ધધર્મ આધારિત દેખાય છે. ખાસ કરીને બૌદ્ધ ધર્મે ગુપ્તકાલીન કલાને ખૂબ જ પ્રભાવિત કરી છે. મથુરા, સારનાથ, અજંતા અને ઈલોરા ગુપ્તકાલીન કલાના વિશ્વવિખ્યાત સ્થળો છે. અજંતાની ગુફાઓ તેમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે મહાત્મા બુદ્ધ અને તેમની સાથે સંકળાયેલ જાતકકથાઓનું વર્ણન કરતાં ચિત્રો અજંતાની ગુફામાં જોવા મળે છે. 1500 વર્ષ કરતાં પણ વધારે જૂનાં આ ચિત્રોના રંગો આજે પણ એવાને એવા જ રહ્યા છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રો (U.N) એ અજંતાની ગુફાઓને વર્લ્ડ હેરિટેજ તરીકે જાહેર કરી છે.

મંદિરનિર્માણની મહત્વપૂર્ણ શરૂઆત પણ ગુપ્તકાળમાં જ થઈ. ઉત્તર ભારતમાં મંદિર સ્થાપત્યકલાને નાગરશૈલી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નાગરશૈલીનાં બે સુવિખ્યાત મંદિરો સર્વપ્રથમ ઉત્તર પ્રદેશના કાનપુરના ભિતર ગામમાં અને ઝાંસીમાં દેવગઢ ખાતે મળી આવ્યાં છે. આ બંને મંદિરો કમશ: ઈંટ અને પથ્થર દ્વારા બનેલાં છે, જેના કેન્દ્રમાં ભગવાન વિષ્ણુ છે.

ગુપ્તકાલીન સિક્કાઓ

ગુપ્તકાલીન મુદ્રા અને સિક્કાઓ કલાના મહત્વપૂર્ણ પુરાવા છે. તેના પર ગુપ્તસમ્રાટોનું વર્ણન અને ચિત્રણ જોવા મળે છે. સમુદ્રગુપ્તના વીણા વગાડતા સોનાનાં સિક્કા ગુપ્તકાળમાં સંગીતનું મહત્વ સ્પષ્ટ કરે છે. ગુપ્તરાજાઓએ અશ્વમેધ યજ્ઞની મુદ્રાઓ પણ પ્રચલિત કરી હતી. ખાસ કરીને વિષ્ણુ અને ભગવાન શંકરની પૂજા ઉપાસના સાથે સંકળાયેલ મુદ્રાઓ અને સ્થાપત્યો મોટા પ્રમાણમાં મળી આવ્યાં છે.

ગુપ્તકાલીન ધર્મ

ગુપ્ત રાજાઓએ ભગવાન વિષ્ણુ સાથે સંકળાયેલા ભાગવત સંપ્રદાયને આશ્રય આપ્યો હતો. તેઓ પોતાને પરમ ભાગવત કહેતા હતાં. પરંતુ અન્ય તમામ ધર્મો પ્રત્યે તેમણે સહિષ્ણુનીતિ અપનાવી હતી. ગુપ્તકાળમાં ભારતની યાત્રાએ આવેલ ફાહિયાને સ્પષ્ટ જણાયું છે કે ગુપ્તોના સમયમાં બૌદ્ધધર્મની મહત્વપૂર્ણ પ્રગતિ થઈ. ભાગવત પંથ વિષ્ણુ અને તેના અવતારોની પૂજા પર આધારિત હતો, જેમાં ભક્તિનો મહિમા જોવા મળે છે. ભગવદગીતા તેનું સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રદાન છે. સાથેસાથે વિષ્ણુના દસ અવતારોના ગુણો લોકપ્રિય બનાવવા આ સમયે પુરાણોની રચના થઈ, તો મંદિરોમાં ભગવાનની મૂર્તિઓ પણ સ્થાપિત કરવામાં આવી.

કૈલાસ મંદિર - ઈલોરાની ગુફા

અજંતાની ગુફા

દક્ષિણ ભારતમાં પણ શૈવ અને વૈષ્ણવ સંતોએ આ બંને ધર્મને લોકપ્રિય બનાવ્યા. તેમનો હેતુ પણ ભક્તિનાં સિદ્ધાંતો ઉજાગર કરવાનો હતો. આ સમયમાં તાંત્રિક વિદ્યાનો ઉદય પણ આપણને જોવા મળે છે. નેપાળ, આસામ, બંગાળ, ઓરિસ્સા અને મધ્યભારતમાં તેમજ દખ્ખણ ભારતમાં આ પ્રકારનાં પુરાવા પ્રાપ્ત થયા છે. બ્રાહ્મણોએ જનજાતીય દેવતાઓ - દેવીઓ અને તેમના કર્મકાંડોને પણ સ્વીકારી લીધા હતા. આ રીતે તંત્રવાદનો ઉદય બ્રાહ્મણ અને જનજાતિ પ્રજાનો મિશ્રણ હતો. તંત્રવિદ્યામાં સ્ત્રીને શક્તિનું કેન્દ્ર દર્શાવવામાં આવે છે. તંત્રના સિદ્ધાંતનો તમામ ધર્મો પર મહત્વપૂર્ણ પ્રભાવ

પડ્યો. શૈવ, વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોમાં તંત્ર સિદ્ધાંતોને પરિણામે શક્તિપૂજાનો પ્રારંભ થયો.

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી

સાહિત્ય અને કલાની જેમ ગુપ્તકાળમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો ખાસો વિકાસ થયો હતો. ખાસ કરીને ખગોળ વિજ્ઞાનનો મહત્વપૂર્ણ વિકાસ જોવા મળે છે. પાંચમી સદીમાં એક મહાન ખગોળ વિજ્ઞાની અને ગણિતજ્ઞ આર્યભટ્ટ થઈ ગયા. જેમણે ભારતના ખગોળ વિજ્ઞાન પર આધારિત સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથ ‘આર્યભટ્ટીયમ્’ની રચના કરી હતી. તેમણે સૌપ્રથમ વખત સાબિત કર્યું હતું કે, પૃથ્વી પોતાની ધરી પર ફરે છે, તે સૂર્યની આસપાસ ઘુમે છે, જેને કારણે સૂર્યગ્રહણ થાય છે.

બોધિસત્વ - અજંતા

એટલું જ નહિ તેમણે શૂન્યની શોધ કરી હતી અને દશાંશપદ્ધતિનો પ્રથમ વખત પ્રયોગ કર્યો હતો. આમ, ગણિત અને ખગોળના ક્ષેત્રે વિશ્વભરમાં તેમનું મહાન પ્રદાન રહ્યું છે. વરાહમિહિર પણ આ કાળે થયેલ મહાન ખગોળવિજ્ઞાની હતા. તેમને ખગોળની વિભિન્ન પદ્ધતિઓ પર આધારિત ‘પંચસિદ્ધાંતિકા’ નામનો મહાગ્રંથ રચ્યો હતો. તેમના જેવા જ એક ગણિતજ્ઞ જેમણે ‘બ્રહ્મસ્ફૂટ’નો સિદ્ધાંત આપ્યો હતો. તે બ્રહ્મગુપ્ત પણ આ જ કાળમાં થઈ ગયા.

ગુપ્તકાળમાં ધાતુ સાથે સંકળાયેલ નવીન ટેકનોલોજીનો વિકાસ થયો. આ ટેકનોલોજી આપણને ભગવાન બુદ્ધની તાંબાની મૂર્તિઓમાં જોવા મળે છે. મૈહરોલી સ્થિત લોહસ્તંભ પણ ગુપ્તકાલીન ધાતુ ટેકનોલોજીનો વિકાસ દર્શાવે છે. 1500 વર્ષ જૂના આ સ્તંભને હજી સુધી કાટ લાગ્યો નથી. રંગો બનાવવાની ટેકનિક પણ ગુપ્તકાળમાં ખૂબ વિકસી હતી અને પાકા રંગોનો પ્રયોગ આપણને અજંતાની ગુફાઓમાં થયેલો જોવા મળે છે.

પદ્મપાણિ - અજંતા

ગુપ્તસામ્રાજ્ય પછીનું ભારત

ઈ.સ.ની છઠ્ઠીમાં ગુપ્તસામ્રાજ્યનું પતન થવાથી ભારતમાં નાનાં-નાનાં રાજ્યોનો ઉદય થયો. ગુપ્ત આધિપત્યો નીચે રહેલા કેટલાક વંશોએ પણ પોતાને સ્વતંત્ર ઘોષિત કરી નવીન રાજ્યો ઊભા કર્યા. મોખરીઓ, મગધના ઉત્તરકાલીન ગુપ્તો, પુષ્યભૂતિઓ, વર્મનો, મૈત્રકો અને ગૌડ વગેરેએ પોતાનાં નવાં જ રાજ્યો ઊભાં કર્યાં. આ પ્રકરણમાં આપણે તેમના ઇતિહાસને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ, ખાસ કરીને હર્ષવર્ધન જેને પ્રાચીન ભારતનાં છેલ્લા હિન્દુ રાજવી કહેવામાં આવે છે, તેના વિષે અગત્યની માહિતી મેળવીશું.

પ્રાદેશિક સત્તાઓ

ભારતના ઇતિહાસમાં કોઈ એક શક્તિશાળી સત્તાના અભાવમાં વિવિધ પ્રદેશોમાં અનેક પ્રાદેશિક સત્તાઓનો ઉદય હંમેશાં થતો રહ્યો છે. ભારત એક ઉપખંડ જેટલું મોટું રાષ્ટ્ર છે. તેથી તેનાં પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં આ પ્રકારનું વાતાવરણ અવાર-નવાર જોવા મળે છે. ગુપ્તસામ્રાજ્ય પણ એક શક્તિશાળી સત્તા હોવાથી તેણે ભારતના મોટાભાગ પર પોતાનું રાજ્ય કર્યું. પરંતુ તેનાં પતન બાદ બહુ જ ઝડપથી અનેક પ્રાદેશિક સત્તાઓ સત્તાસ્થાને આવી, તેનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ આપણે કરીશું.

યશોવર્મન (મંદસોર)

કુમારગુપ્તના શાસનમાં પશ્ચિમ માળવાના સામંત બંધુવર્મન મંદસોર પર શાસન કરતો. મંદસોરના એક શિલાલેખમાં યશોવર્મન નામના એક પ્રતાપી રાજાનો નિર્દેશ છે. ઈ.સ. 528માં તે સત્તા પર આવ્યો. ઈ.સ. 543 સુધી તેણે રાજ કર્યું હતું. મંદસોરના અભિલેખમાં તેને મહાન વિજેતા તરીકે આલેખવામાં આવ્યો છે. તેણે હૂણોને પણ પરાજય આપ્યો હતો.

મૌખરિ

ઈ.સ.ની પાંચમી સદીના અંતમાં કનોજના મૌખરિઓએ સત્તા મેળવી. મૌખરિઓ પતંજલિની રચનાઓમાં પણ દેખાય છે. ગયામાં યજ્ઞવર્મન ઈ.સ. 554ની આસપાસ સત્તા પર આવ્યો તેવો ઉલ્લેખ છે.

યજ્ઞવર્મન, શાર્દુલવર્મન અને અનંતવર્મન એ પ્રારંભિક મૌખરિ રાજાઓ છે. જેમણે મોટેભાગે સામંત બિરુદ ધારણ કર્યું છે. તે દર્શાવે છે કે, તેઓ ગુપ્તરાજાઓના ખંડિયા રાજાઓ અથવા તો સામંતો હતા. અસિરગઢના તામ્રપત્રમાંથી કનોજના ઇશાનવર્મન અને સર્વવર્મનનો સમાવેશ થાય છે. ઇશાનવર્મને સ્વતંત્ર રાજ્ય શરૂ કર્યું હતું. આ મૌખરિ રાજાઓએ ઉત્તરકાલીન ગુપ્તવંશના દામોદર ગુપ્તને હરાવ્યો. મૌખરિવંશનો છેલ્લો રાજા ગ્રહવર્મન હતો. તેણે થાનેશ્વરના પ્રભાકરવર્મનની પુત્રી અને રાજા હર્ષની બહેન રાજેશ્રી સાથે લગ્ન કર્યાં. માળવાના રાજા દેવગુપ્તે કનોજ પર આક્રમણ કરી ગ્રહવર્મનની હત્યા કરી. પરિણામે મૌખરિ શાસનનો અંત આવ્યો. અર્વાચીન ઉત્તર પ્રદેશ અને મગધ પર તેમણે શાસન ચલાવ્યું હતું.

વલભીનો ઉદય

ગુજરાતમાં ગુપ્તસામ્રાજ્યનું આધિપત્ય ઈ.સ. 467 સુધી રહ્યું. ત્યારપછી થોડા જ સમયમાં મૈત્રકકુળના સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક ગુજરાતમાં પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી. તેણે પોતાની રાજધાની વલભીમાં સ્થળાંતરિત કરી તેનો વિકાસ કર્યો. ભટ્ટાર્ક શિવભક્ત હતો. તેના અનુગામી ધરસેન પહેલાએ તેના પૂર્વજની જેમ સત્તાવાર રાજપદવી ધારણ કહી નહોતી. તેઓ મૈત્રકો તરીકે ઓળખાતા. આ વંશના ત્રીજા રાજા દ્રોણસિંહે મહારાજાધિરાજ પદવી ધારણ કરી (ઈ.સ. 500), શક્તિશાળી રાજ્યપરંપરાનો પ્રારંભ કર્યો. મૈત્રક વંશનો ઇતિહાસ જાણવાનાં મહત્ત્વપૂર્ણ સાધનોમાં અનેક ભૂમિદાન મળી આવ્યાં છે. મૈત્રક રાજાઓએ લગભગ આઠમી સદીની શરૂઆત સુધી સમગ્ર ગુજરાતમાં સત્તા ધરાવી હતી.

રાજપૂતાનાના ગુર્જર

ગુપ્તસામ્રાજ્યના પતન બાદ દક્ષિણ રાજસ્થાનમાં ગુર્જર રાજવંશ સ્થપાયો. આ ગુર્જરો હૂણોની સાથે વિદેશથી આવેલા હોવાનું કેટલાક ઇતિહાસકારો માને છે. તેઓ હિમાચલથી વિંધ્ય સુધીના પ્રદેશમાં ખાસ કરીને (રાજસ્થાન) વસ્યા હતા. પંજાબ, રાજસ્થાન અને ગુજરાત એમ ત્રણેય રાજ્યોમાં તેમણે વસવાટ કર્યો. છઠી સદીમાં દક્ષિણ રાજસ્થાનમાં તેમણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેમના નામ પરથી દક્ષિણ રાજસ્થાન ગુર્જર દેશ તરીકે ઓળખાયું. રાજસ્થાનમાં હરિચંદ્રએ ગુર્જર રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. તેનાં સંતાન પ્રતિહાર તરીકે ઓળખાયાં, એ પરથી ઇતિહાસકારો માને છે કે, હરિચંદ્ર અને તેના પૂર્વજો કોઈ રાજ્યના પ્રતિહાર તરીકે કામ કરતા હશે અને ગુપ્તસામ્રાજ્યના પતન બાદ રાજકીય અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈ મારવાડમાં પોતાનું શાસન સ્થાપ્યું હશે.

તેના વંશજોએ દક્ષિણ ગુજરાત સુધી રાજ્યવિસ્તાર કર્યો હતો. યુઆન-શ્વાંગે ગુર્જર દેશની મુલાકાત (ઈ.સ. 641) લીધી. તેનું પાટનગર ભિલ્લમાલ કે શ્રીમાલ હતું તેમ તેણે જણાવ્યું છે. વર્તમાનમાં આ સ્થળ ભિલ્લમાલ તરીકે ઓળખાય છે. સિંધના આરબ ઝુનેદે ગુર્જર દેશ પર હુમલો (ઈ.સ. 726) કરી તેમને હરાવ્યા. પરિણામે રાજસ્થાનના ગુર્જર રાજ્યની સત્તા અસ્ત પામી.

દક્ષિણ ગુજરાતનું નાંદિપુરી

દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલ નાંદિપુરી (નાંદોદ)માં સામંત દદે અલગ રાજ્યની સ્થાપના કરી. તેઓ ગુર્જર હતા. મોટે ભાગે આ દદે હરિચંદ્રનો મોટો પુત્ર હતો, તેમ ઇતિહાસકારો જણાવે છે, એટલે કે, ગુજરાતનાં નાંદિપુરી એ ગુર્જર રાજવંશનો જ એક ભાગ હતો. તેમણે અંકલેશ્વર અને સંખેડાની આસપાસના વિસ્તારમાં શાસન કર્યું. હર્ષ અને વલભીના ધ્રુવસેન વચ્ચે થયેલા યુદ્ધ સમયે દદે વલભીના પક્ષે રહ્યા. તેના પુત્ર જયભટ્ટ અને તેના બાદ દદે ત્રીજાએ રાજ્યવિસ્તાર કર્યો. દદે ત્રીજાએ વલભીના મૈત્રકો પાસેથી ભરૂચ પ્રદેશ જીતી લઈ સામ્રાજ્યવિસ્તાર કર્યો. તેણે નાંદિપુરને બદલે પોતાની રાજધાની ભરૂચમાં રાખી. આ વંશનો છેલ્લો રાજા જયભટ્ટ ચોથો હતો. રાષ્ટ્રકૂટ રાજા દંતિદુર્ગે પોતાની સત્તા વિસ્તારતાં આ ગુર્જર રાજ્યનો અંત આવ્યો.

ઉત્તર અને વાયવ્ય બંગાળમાં ગૌડ રાજા શશાંક શક્તિશાળી રાજા હતો.

આસામમાં કામરૂપ અને દેવક જેવાં બે રાજ્યો જોવા મળે છે. ઓરિસ્સામાં ઈ.સ.ની છઠી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બે સ્વતંત્ર રાજ્યોનો ઉદભવ થયો. જેમાં બાલાસોરથી પુરીનું માન રાજ્ય અને કોંગોડાનું શૈલોદ્ભવ રાજ્ય તે ચિલ્કા સરોવરથી ગંજમ જિલ્લાના મહેન્દ્રગિરિ પર્વત સુધી વિસ્તરેલું હતું. જોકે, શશાંક અને કનોજના હર્ષવર્ધનના ઉદયને કારણે તેને મોટો ફટકો પડ્યો.

થાણેશ્વર અને કનોજના પુષ્પભૂતિઓ

પુષ્પભૂતિ કુળે શરૂઆતમાં થાણેશ્વર (હરિયાણા) અને પછીથી કનોજ (ઉત્તર પ્રદેશ) માં શાસન કર્યું. તેમનો ઇતિહાસ જાણવા માટે બાણભટ્ટ રચિત ‘હર્ષચરિતમ્’ અને વિખ્યાત ચીની યાત્રી યુઆન-શ્વાંગનાં લખાણો ખૂબ જ મહત્ત્વનાં છે. સાથે-સાથે કેટલાક અભિલેખો અને સિક્કાઓમાંથી પણ આ વંશની માહિતી આપણને મળે છે. ‘હર્ષચરિતમ્’માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે રાજા

પુષ્પભૂતિએ થાણેશ્વરમાં પુષ્પભૂતિવંશનો પાયો નાખ્યો. વાંસખેડા અને મધુબન અભિલેખોમાં આ વંશના પાંચ રાજાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. તે પ્રમાણે શરૂઆતના ત્રણ રાજા સર્વસત્તાધીશ સમ્રાટો ન હતા. ચોથા રાજા પ્રભાકરવર્ધને મહારાજાધિરાજની ઉપાધિ મેળવી. તે સ્વતંત્ર સમ્રાટ હતો તેમ સ્પષ્ટ કરે છે. તેણે પોતાની પુત્રી રાજેશ્રીનું લગ્ન મૌખરિ રાજા ગ્રહવર્મન સાથે કરાવ્યું.

થાણેશ્વર પર હૂણોના આક્રમણનો ભય ઊભો થયો. પ્રભાકરવર્ધને પોતાના પુત્ર રાજ્યવર્ધનને હૂણો વિરુદ્ધ લડવા મોકલ્યો. પરંતુ તેઓ (પ્રભાકરવર્ધન) અચાનક બિમાર પડતાં રાજ્યવર્ધને પાછા ફરવું પડ્યું. થોડા સમયમાં પ્રભાકરવર્ધન અવસાન પામ્યા. આજ સમયે માળવાના રાજાએ ગ્રહવર્મનને મારીને રાજેશ્રીનું અપહરણ કર્યું. શશાંકે માળવાના રાજાને મદદ કરી પરિણામે થાણેશ્વર અને કનોજ પર ખતરો ઊભો થયો. જોકે, રાજ્યવર્ધને માળવાને હરાવ્યું પરંતુ ગૌડ રાજા શશાંકે દગાથી તેની હત્યા કરી નાખી. આમ, એકસાથે થાણેશ્વર અને કનોજ રાજા વગરના રાજ્ય થયા. આવા સમયે રાજ્યવર્ધનના નાના ભાઈ હર્ષવર્ધન પર આ બન્ને રાજ્યો સંભાળવાની અને પોતાની બહેનને બચાવવાની તથા પોતાના ભાઈની હત્યાનો બદલો લેવાની ખૂબ મોટી જવાબદારી આવી પડી.

સમ્રાટ હર્ષવર્ધન (ઈ.સ. 606થી ઈ.સ. 647)

હર્ષે અત્યંત પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં થાણેશ્વરની ગાદી પર રાજ્યારોહણ કર્યું. તેની સામે વિકટ જવાબદારીઓ મોં ફાડીને ઊભી હતી. એક તરફ શશાંકનો ભય હતો અને બીજી તરફ પોતાની બહેન રાજેશ્રીનું અપહરણ થયું હતું. કનોજની ગાદી ખાલી હતી. આવા સંજોગોમાં તેણે ગૌડ તરફ કૂચ કરી સાથે-સાથે પોતાની બહેનને શોધવાની કામગીરી પણ શરૂ કરી. જંગલમાંથી પોતાની બહેન રાજેશ્રીને બચાવીને તે કનોજ પાછો ફર્યો. રાજેશ્રીને નાનો પુત્ર હોવાને કારણે હર્ષે કનોજમાંથી જ કનોજ અને થાણેશ્વર એમ બંનેનું શાસન શરૂ કર્યું.

ગાદી પર આવ્યા બાદ હર્ષે વલભીના મૈત્રકો, ગુર્જરો, દખ્ખણના ચાલુક્યો અને પૂર્વમાં મગધ અને ગૌડરાજ્યો સાથે યુદ્ધો કર્યા. ગુજરાતના વલભીના મૈત્રકો ઘણા શક્તિશાળી હતા. વલભીના રાજા ધ્રુવસેન બીજા (બાલાદિત્ય) સામે હર્ષનું યુદ્ધ થયું, પરંતુ યુદ્ધ બાદ રાજા ધ્રુવસેન સાથે પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન કર્યા અને વલભી સાથેની શત્રુતાનો અંત આણ્યો.

ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી બીજાના સામંત તરીકે દક્ષિણ ગુજરાતના રાજાઓ રહેતા હતા, તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેમની સાથેનું યુદ્ધ ભવિષ્યમાં ચાલુક્ય સામેના યુદ્ધમાં પરિવર્તિત થવાનું હતું. ઐહોલ અભિલેખમાં પુલકેશી બીજાની પ્રશસ્તિ લખાયેલ છે. તેમાં પુલકેશીએ હર્ષને યુદ્ધમાં હાર આપી હતી તેવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલે કે, હર્ષે ઉત્તર ભારતમાં વિજયો મેળવ્યાં હતાં, પરંતુ ચાલુક્ય પુલકેશી બીજાને તે હરાવી શક્યો ન હતો. હર્ષે મગધ જીતી લીધું હતું. કામરૂપ (આસામ)ના રાજા ભાસ્કરવર્મન સાથે તેની મિત્રતા હતી. તેની સાથે રહીને તેણે બંગાળ અને પૂર્વ ભારતમાં કેટલાંક યુદ્ધો કર્યા હતાં.

હર્ષે ચીન સાથે રાજદ્વારી સંબંધો બાંધ્યા. તેના સમકાલીન સમ્રાટ તી-આંગે હર્ષના દરબારમાં ત્રણ દૂતમંડળો મોકલ્યા હતાં. સામે પક્ષે હર્ષે પણ (ઈ.સ. 641) એક દૂતમંડળ મોકલાવ્યું. હર્ષે 41 વર્ષ રાજ કર્યું અને (ઈ.સ. 647માં) તે અવસાન પામ્યો.

સમ્રાટ હર્ષે પ્રજાવત્સલ રાજવી હતો. તેનું વહીવટી માળખું મોટેભાગે ગુપ્ત સામ્રાજ્યના વહીવટીતંત્ર જેવું જ હતું. યુઆન-શ્વાંગ લખે છે કે, રાજા આખા રાજ્યમાં પ્રવાસ કરતા અને સર્વોચ્ચ સત્તા ભોગવતા. મધુબન તામ્રપત્રમાં ઉપરીક (પ્રાંતના ગવર્નર), સેનાપતિ, દૂતક જેવા અધિકારીઓના ઉલ્લેખો મળે છે. જોકે, હર્ષવર્ધનનો સમય ભારતમાં સામંતશાહીનો શરૂઆતનો સમય હતો એટલે અધિકારીઓને રોકડમાં પગાર ચુકવવાને બદલે જમીનો આપવાની નીતિ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. કાયદો અને વ્યવસ્થા ગુપ્તકાળની તુલનાએ ઘણાં શિથિલ હતાં. વાંસખેડા, નાલંદા અને સોનેપત અભિલેખોમાં હર્ષે શિવભક્ત હતો, તેવું આલેખન થયું છે. જોકે પછીથી તે બૌદ્ધ ધર્મી થયો. કનોજમાં એક વિશાળ સંગતિ કે સભા બોલાવી. યુઆન-શ્વાંગ આ મહાસભામાં હાજર હતા. મહાયાન પંથનો તેણે પ્રચાર-પસાર કર્યો. આ સભામાં 18 રાજાઓ અને 3000 સાધુઓએ હાજરી આપી. હર્ષે દર પાંચ વર્ષે પ્રયાગમાં પાંચ વાર્ષિક વિતરણ-સમારંભ યોજતો. જેમાં તે મોટા પ્રમાણમાં દાન-દક્ષિણા આપતો, વિદ્વાનો અને કલાકારોને પ્રોત્સાહન આપતો અને નાલંદા વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને ગામડાં દાનમાં આપતો. હર્ષે નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરતા 10,000થી પણ વધારે વિદ્યાર્થીઓના નિભાવ માટે 100 ગામડાં દાનમાં આપ્યાં હતાં.

સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ

ગુપ્ત સામ્રાજ્યના પતનબાદ આપણે જોયું અનેક નવી પ્રાદેશિક સત્તાઓ ભારતમાં અસ્તિત્વમાં આવી, જેણે નવા જ રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રો ઊભાં કર્યાં. ગુજરાત, બંગાળ, ઓરિસ્સા, મહારાષ્ટ્ર, આંધ્ર, કર્ણાટક અને તમિલનાડુમાં નવીન સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓનો જન્મ થયો. જેણે ભારતની વર્તમાન કલા, સાહિત્ય અને ભાષાનો પાયો નાખ્યો છે. આ સમયે બંગાળી, ઊડીયા, મરાઠી, અસમીયા જેવી નવી ભાષાઓનો ઉદભવ થયો. આ ભાષાના સાહિત્યએ સંસ્કૃતસાહિત્યનો એકાધિકાર સમાપ્ત કર્યો. નવા ક્ષેત્રીય રાજાઓએ તેમના વિસ્તારના સાહિત્ય, કલા તથા ભાષાને ખૂબ સંરક્ષણ આપ્યું. ચોલ શાસકો તેમાં નોંધપાત્ર છે. તમિલમાં આ કાળે કંદબે રામાયણની રચના કરી તો કર્ણાટકમાં પમ્પાએ કન્નડસાહિત્યમાં મહત્તમ રચનાઓ કરી. આંધ્રમાં પણ મહાભારતના તેલુગુ અનુવાદો થયા.

જોકે, સંસ્કૃત ભાષામાં પણ વિદ્વાનોએ કેટલીક રચનાઓ કરી હતી, જેમાં ‘કથાસરીત્સાગર’, ‘રાજતરંગિણી’ અને ‘ગીતગોવિંદમ્’ મહત્વપૂર્ણ હતાં.

આ સમયમાં મંદિરનિર્માણની મહત્વપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓ થયેલી જોવા મળે છે. ભવ્ય મંદિરો આ સમયની ઓળખ છે. નાગર, દ્રવિડ અને બેસર એમ ત્રણ મંદિરશૈલીઓનો વિકાસ આ સમયમાં જોવા મળે છે. નાગરશૈલીમાં વિશિષ્ટ શિખરો જોવા મળતાં. ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તર ભારત અને ઓરિસ્સામાં નાગરશૈલી વધારે પ્રચલિત હતી. આ શૈલીના શ્રેષ્ઠ મંદિરોમાં કોણાંકનું સૂર્યમંદિર અને ભુવનેશ્વરના લિંગરાજ મંદિરનો સમાવેશ થાય છે. દક્ષિણ ભારતની મંદિર સ્થાપત્યકલાને દ્રવિડશૈલી કહેવામાં આવે છે. જે ચોલશાસનમાં સર્વોચ્ચ શિખરે હતી. આ શૈલીમાં ગર્ભગૃહ, વિમાન, મંડપ અને ગોપુરમ્ વિશિષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. આ શૈલીના શ્રેષ્ઠ મંદિરોમાં ચોલ રાજા રાજરાજાએ તાંજાવુરમાં બનાવેલ બૃહદેશ્વર મંદિરનો સમાવેશ થાય છે. ચાલુક્ય શાસકોએ બેસરશૈલીનાં મંદિરો બનાવ્યા હતાં. પટ્ટકલમાં આવાં મંદિરો જોવા મળે છે. મહત્તમ મૂર્તિઓનું નિર્માણ પણ આ સમયે થયું હતું. જેમાં ચોલ કલાકારોએ બનાવેલી તાંબાની નટરાજની મૂર્તિ વિશ્વવિખ્યાત છે. આ મૂર્તિમાં ભગવાન શિવને નૃત્ય કરતા દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

ભારતના દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયા સાથેનાં સંબંધો

પ્રાચીનકાળથી જ ભારત વિશ્વની અનેક સંસ્કૃતિઓ સાથે સંકળાયેલું રહ્યું છે. ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી સદીથી દક્ષિણ પૂર્વ એશિયા સાથેના સંબંધો શરૂ થયા હોય તેમ જણાય છે. જાતકકથાઓ અને બીજા બૌદ્ધસાહિત્યમાં ભારતીયો સુવર્ણદ્વીપની યાત્રાએ જતા તેવો ઉલ્લેખ મળે છે. આધુનિક જાવા એ પ્રાચીનકાળે સુવર્ણદ્વીપ તરીકે ઓળખાતું. પુરાતત્ત્વીય અવશેષો દ્વારા પણ થાઈલેન્ડ, વિયેટનામ અને ઈન્ડોનેશિયામાં ભારતીય ચીજવસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. તે દર્શાવે છે કે, ઈ.સ. પૂર્વે પહેલી સદી સુધીમાં ભારતીયો દક્ષિણ પૂર્વી એશિયામાં પથરાયા. એટલું જ નહીં, કંબોડીમાં એક ભારતીય બ્રાહ્મણ, જેનું નામ કૌડિન્ય હતું. તેણે પ્રથમ વખત રાજ્યની સ્થાપના કરી, ઈ.સ.ની પાંચમી સદીમાં ભારતીયોએ દક્ષિણ પૂર્વ એશિયામાં અનેકવિધ વેપારિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ કરી, તેના અનેક પુરાવા પ્રાપ્ત થયા છે. દક્ષિણ પૂર્વ એશિયામાં ઈ.સ.ની આઠમી સદી બાદ ભારતીય નામવાળા ઘણા બધા શાસકો રાજ્ય કરતા હતા.

ભારતનો સંબંધ દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયા સાથે વેપારના માધ્યમથી વધારે જોડાયેલો હતો. ઇલાચથી, ચંદનનાં લાકડાં અને લવીંગ આદિની દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયામાં મોટા પ્રમાણમાં થતા વેપારમાં ભારતીયોની બોલબાલા હતી. ભારતીયો ધીમે-ધીમે ત્યાં વસવાટ પણ કરવા લાગ્યા અને એ રીતે દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયામાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો. ભારતીયોએ તેની સ્થાનિક સંસ્કૃતિને સહેજ પણ ઈજા પહોંચાડી ન હતી. મોટી સંખ્યામાં બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધો દક્ષિણ પૂર્વ એશિયામાં વસ્યા હતા, એ રીતે હિન્દુ અને બૌદ્ધધર્મ દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયામાં પ્રસર્યા.

ઈ.સ.ની આઠમી સદીમાં અહીંયા શૈલેન્દ્રવંશની સ્થાપના થઈ, જેણે જાવા, સુમાત્રા અને અન્ય દક્ષિણ-પૂર્વીય સ્થળો પર પોતાનું શાસન સ્થાપ્યું. તેમની પાસે વિશિષ્ટ નૌકાદળ હતું. તેમણે ચીન, ભારત અને પશ્ચિમના દેશો સાથે ચાલતો વેપાર

પોતાના હાથમાં લઈ લીધો. શૈલેન્દ્ર શાસક બૌદ્ધધર્મમાં વિશ્વાસ ધરાવતા હતા. આ વંશના એક રાજાએ નવમી સદીમાં નાલંદામાં એક બૌદ્ધમઠનું નિર્માણ કરાવ્યું. ચોલશાસક રાજરાજા પ્રથમે પણ બૌદ્ધમઠનું નિર્માણ તમિલ રાજ્યમાં કરાવ્યું. શૈલેન્દ્રવંશના શાસકોએ જાવામાં વિશ્વવિખ્યાત બોરોબુદરના બૌદ્ધમંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું.

દક્ષિણ પૂર્વ એશિયામાં હિન્દુ દેવી-દેવતાઓ પણ ખૂબ પ્રચલિત હતાં. તેઓ ભગવાન શિવ અને ભગવાન વિષ્ણુની આરાધના કરતા, જેમનાં અનેક મંદિરો અહીંયાં જોવા મળે છે. તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ નમૂનો ભગવાન વિષ્ણુનું અંગકોરવાટનું મંદિર છે. કંબોડીયાના શાસક સૂર્યવર્મન બીજાએ ઇ.સ.ની બારમી સદીમાં બંધાવ્યું હતું. વિશાળ ગોપુરમ્ ધરાવતા આ મંદિરની ભીંતો પર રામાયણ અને મહાભારતની કથા સાથે સંકળાયેલ શિલ્પો જોવા મળે છે. એટલું જ નહીં, આ મંદિરની આસપાસ ખાઈઓ ખોદીને તેમાં પાણી ભરવામાં આવતું અને એ દૃષ્ટિએ એ અદ્ભૂત સ્થાપત્ય દેખાતું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ આપો :

- (1) ગુપ્તોનો ઉદય ક્યાં કારણોથી થયો?
- (2) સમુદ્રગુપ્તના વિજયોનું વર્ણન કરો.
- (3) ‘ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય ગુપ્તવંશનો શ્રેષ્ઠ રાજવી હતો.’ - ચર્ચા કરો.
- (4) ગુપ્તકાલીન કલા વિશે માહિતી આપો.
- (5) ગુપ્તકાલીન વહીવટીતંત્ર વિશે જણાવો.

2. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) અલ્લાબાદ અભિલેખ વિશે માહિતી આપો.
- (2) ગુપ્તોના સિક્કાઓ વિશે ખ્યાલ આપો.
- (3) ગુપ્તકાલીન અર્થવ્યવસ્થાનો ચિતાર આપો.
- (4) ગુપ્તકાલીન સાહિત્ય વિશે નોંધ તૈયાર કરો.
- (5) ફાહિયાન વિશે માહિતી આપો.

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ જણાવી ઉત્તર આપો :

- (1) કયા વર્ષને ગુપ્ત સંવત કહેવામાં આવે છે?
 (A) ઇ.સ. 317 (B) ઇ.સ. 318 (C) ઇ.સ. 319 (D) ઇ.સ.320
- (2) કયા ગુપ્ત રાજવીને ભારતનો નેપોલીયન કહેવામાં આવે છે?
 (A) ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમ (B) સમુદ્રગુપ્ત (C) ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય (D) સ્કંદગુપ્ત
- (3) કયા ગુપ્ત રાજાનો શૈલલેખ જૂનાગઢમાંથી મળી આવ્યો છે?
 (A) ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમ (B) સમુદ્રગુપ્ત (C) ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય (D) સ્કંદગુપ્ત
- (4) કુમારગુપ્ત વિશેની આધારભૂત માહિતી ક્યાંના અભિલેખમાંથી મળી રહે છે?
 (A) ગિરનાર (B) બરાબરના (C) ભિલસા (D) દામોદરપુર
- (5) કોના આક્રમણને કારણે ગુપ્ત સામ્રાજ્યનું પતન થયું?
 (A) શક (B) કુષાણ (C) ગ્રીક (D) હૂણ

